

Wisła – przyjazna i groźna. Obraz kartograficzny rzeki w XVI-XVIII wieku, część III

Nadwiślańskie miasta

Ogłoszony przez Sejm RP Rok Rzeki Wisły był świetną okazją do dokonania przeglądu historycznych map z obrazem królowej polskich rzek. Oprócz tych przedstawionych w GEO-DECIE 8 i 9/2017 na uwagę zasługują wielkoskalowe mapy miast m.in. do celów wojskowych, których najwięcej powstało w okresie polsko-szwedzkich w XVII w.

Henryk Bartoszewicz

Nie zachowały się najstarsze mapy wielkoskalowe – powstałe w XVI w. plany Gdańska, Torunia i Warszawy. W tytule tego ostatniego pojawiała się nazwa Wisły – *Varsavia nobile in Polonia oppidum ad Vistulam positum accuratissima delineatio*. Natomiast liczna jest grupa map wielkoskalowych miast nadwiślańskich z pierwszej połowy XVII w. Wśród najstarszych jest wykonany w 1602 r. przez Berndta plan Nowego nad Wisłą. Do najcenniejszych kartografików miast nadwiślańskich z tego okresu należą umieszczone w dziele Fryderyka Getkanta *Topographica practica* mapy wielkoskalowe Tczewa (1634 r., skala około 1:10 900), Grudziądz (1635 r., skala około 1:8900), Malborka (1635 r., skala około 1:4450), Gniewu (1635 r., skala około 1:13 400) i Nowego (1634 r., skala około 1:8600). Sieć hydrograficzną (szczególnie ważną w przypadku map wojskowych), a zwłaszcza Wisłę, Getkant przedstawił z niezwykłą pieczołowitością i dokładnością.

Na uwagę zasługują także kartografika autorstwa dziejopisa i kartografa Israhela Hoppego zamieszczone w jego rękopiśmiennym dziele *Ordentliche Beschreibung auch historische Erzählung aller fürnehmsten Begebenheiten, so in dem vierjährigen Kriege und sechsjährigen Stillestand zwischen denen hochlöblichen Krohnen Pohlen und Schweden de anno 1626-1636 und zehn Jahr über in Lande Preussen so offensive als defensive zu Wasser und Lande zugezogen und begeben haben*, przecho-

wywanym w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Schematyczne plany Braniewa, Gdańska, Grudziądz, Malborka, Tczewa, Torunia i Warszawy zostały sporządzone przez Hoppego w latach 30. i na początku lat 40. XVII w. Mimo że nie są to prace pomiarowe, wnoszą wiele do wiedzy o topografii tych miast, a także położenia ich nad Wisłą. Mapa Gdańska – choć schematyczna i w niezbyt dużej skali – jest istotna, ponieważ (w odróżnieniu od planu z 1637 r. obejmującego tylko część staromiejską) przedstawia całe miasto.

Z drugiej połowy XVII w. na uwagę zasługują przede wszystkim mapy wielkoskalowe miast nadwiślańskich, które powstały w okresie potopu szwedzkiego, głównie autorstwa Dahlbergha, opublikowane w dziele Pufendorfa: Warszawy, Torunia, Gniewu, Malborka i Gdańska. Wśród kartografików zawartych w tej pracy Wisłę przedstawiono na: dwóch mapach obozu szwedzkiego koło Nowego Dworu (ujście Bugu do Wisły), dwóch planach fortyfikacji Głowy Gdańskiej, planie zamku w Świeciu, planie bitwy pod Tczewem, mapie sytuacji umocnień wojsk polskich pod Lisewem, a także panoramach i widokach, między innymi Warszawy i Zakroczymia.

W tej grupie kartografików szczególnie wartościowa jest mapa wielkoskalowa Gdańska zatytułowana *Ichnographia Urbis Gedani et Castelli ad ostium Vistulae vulgo Weichselmunde viciniquae districtus ad Mare Balticum* rytowana w miedzi na podstawie wcześniejszego planu autorstwa Jerzego Strakowskiego.

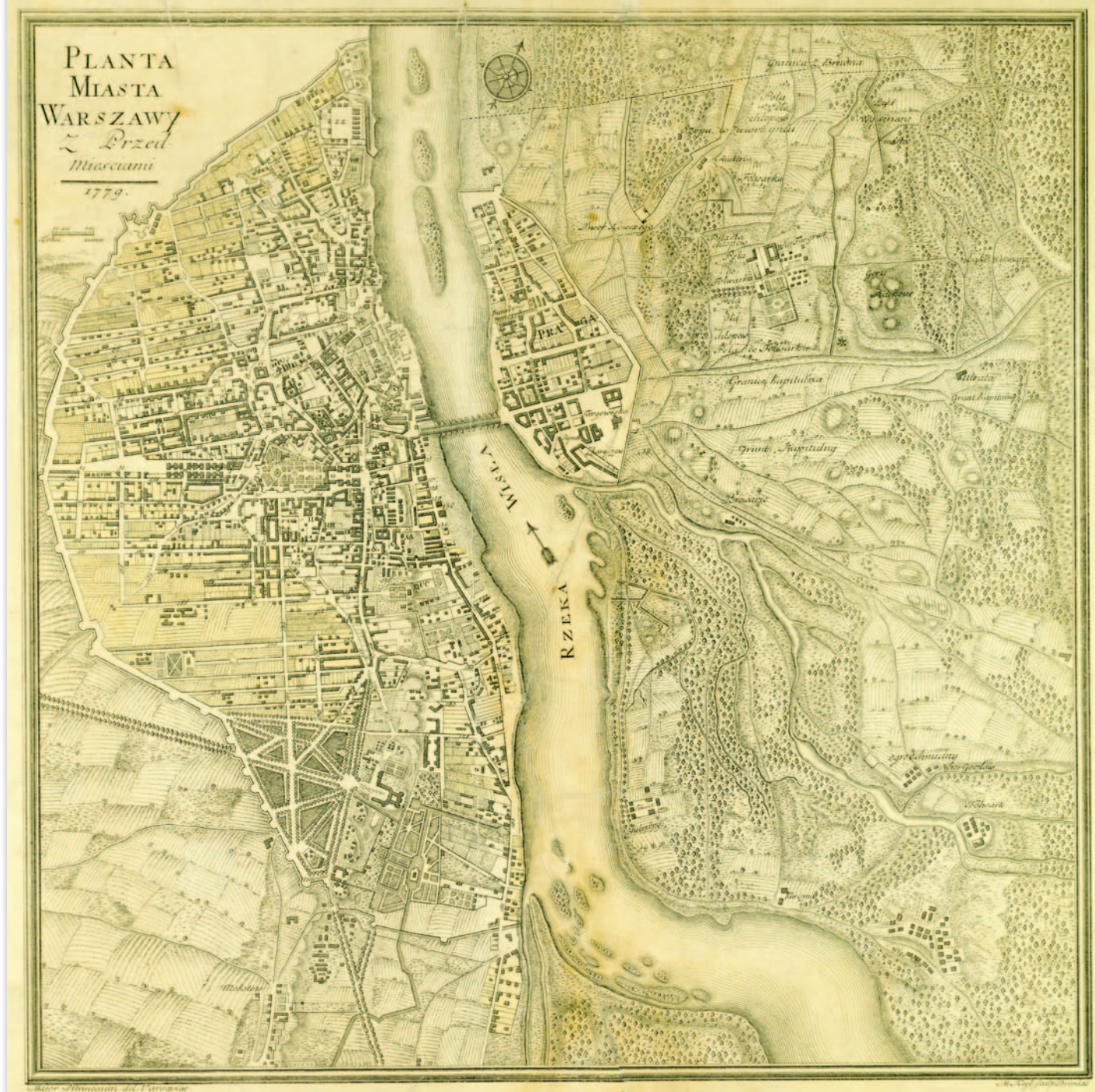
Na mapie opublikowanej w skali około 1:23 000 z dużą szczegółowością pokazano sieć hydrograficzną: Wisłę na odcinku ostatnich kilku kilometrów, kanały, ciek wodny, jezioro Zaspę i mniejsze zbiorniki wodne. Stanowiła ona podstawę wielu późniejszych opracowań ukazujących obraz kartograficzny Gdańska.

W XVIII wieku, kiedy zaczęto sporządzać na podstawie dokładnych pomiarów wielkoskalowe mapy miast, powstały kartografika pokazujące bardzo szczegółowo w dużej skali miejsciskie Wisły. Najbogatsza jest osiemnastowieczna kartografia Gdańska. Niezwykle interesujące z punktu widzenia badania sieci hydrograficznej są mapy miasta i terytoriów przedmiejskich wykonane w 1734 r. podczas oblężenia Gdańska (w którego murach schronił się Stanisław Leszczyński) przez wojska rosyjskie i saskie w okresie od lutego do lipca. Stosunki hydrograficzne (nie tylko Wisła, ale także kanały cieków i niewielkie zbiorniki wodne) na większości z tych kartografików zostały przedstawione z niezwykłą dokładnością i starannością.

Podobne walory prezentują kartografika warszawskie, zarówno z okresu saskiego, jak i stanisławowskiego. Spośród map miasta i okolic Wisła najbardziej szczegółowo została ukazana na planie Warszawy z 1732 r. autorstwa mjr. C.F. Wernecka opracowanym w skali około 1:21 000 oraz na mapie miasta i sąsiadujących z nim miejscowości wykonanej w 1771 r. przez Macieja Deutscha w tej samej skali. W 1762 r. Pierre Ricaud de Tirregaille sporządził (na podstawie

Plan Ichographique de la Ville de Varsovie, Residence des Rois de Pologne.

1. Mapa Warszawy i terytoriów przedmiejskich, 1779 r. Pierre Hennequin, ryt. Keyl, wyd. Michał Gröll, AGAD, Zb. Kart. 69-35

pomiarów prowadzonych w latach czterdziestych, pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych XVIII w.) wieloarkuszowy plan Warszawy w skali 1:1100. Nie zachował się do dzisiaj jego oryginał, a jedynie negatyw 18 z 24 arkuszy. Natomiast jest on powszechnie znany dzięki czteroarkuszowej wykonanej w tym samym roku redukcji, rytowanej przez Gottlieba Jacoba Marstallera (Marstalskiego) w skali około 1:6700. Zarówno

na opublikowanej redukcji dzieła Tirre-gaille'a, jak i na jego licznych przeróbkach z drugiej połowy XVIII w., Wisła i mniejsze ciek wodne zostały wyrysowane szczegółowo i dokładnie.

Spśród map wielkoskalowych sporządzonych po 1764 r. najdoskonalszy obraz kartograficzny stosunków hydrograficznych w mieście i jego okolicy ukazuje mapa Warszawy i terytoriów przedmiejskich autorstwa Pierre'a

Hennequina, rytowana w miedzi przez Michała Keyla i wydana przez Michała Grölla w skali około 1:24 000 (AGAD, Zb. Kart. 69-35) – ryc. 1.

P przedstawione w serii artykułów w GEODECIE (8-10/2017) mapy Wisły, które powstały w XVI-XVIII w., można podzielić na kilka grup. Pierwszą stanowią mapy ogólne, przedstawiające sieć hydrograficzną większych obszarów

1a. Fragment mapy Warszawy i terytoriów przedmiejskich, 1779 r. Pierre Hennequin, ryt. Keyl, wyd. Michał Gröll

rów, państwa, czy jego regionów, przede wszystkim mapy Rzeczypospolitej, od dzieła Bernarda Wapowskiego do Polonii i map województw Karola Pethéesa. Drugą grupę tworzą mapy sytuacyjne rzeki lub jej większych odcinków. Najwybitniejszym dziełem tego okresu jest niewątpliwie *Carte Geographique de la Vistule* Franciszka Floriana Czakiego. Trzecią stanowią mapy hydrograficzne zawierające projekty sporządzane dla celów regulacyjnych, utrzymania żeglowności rzeki i budowy systemów zabezpieczających przed wylewami i powodzią, między innymi najstarsze zachowane prace geometrów, architektów i inżynierów gdańskich Berndta, Krügera, Obberghena, Redeliusa i Strakowskich, ukazujące rozwidlenie Wisły na Leniwkę i Nogat oraz jej ujście. Z późniejszych na uwagę zasługuje mapa ujścia Nidy do Wisły Gruszczyńskiego oraz mapy z naniesionymi projektami tam przeciwpowodziowych w rejonie Krakowa. Czwarta grupa to kartografika wojskowa, plany zamków i fortec, mapy przemarszów wojsk, obozów wojskowych i bitew. Najliczniejsze powstały w okresie wojen polsko-szwedzkich w XVII w., sporządzane przez inżynie-

rów wojskowych obydwu walczących stron. Piątą grupę stanowią wielkoskalowe mapy miast położonych nad Wisłą ukazujące obraz kartograficzny mniejszych odcinków rzeki, ale najczęściej sporządzonych w bardzo dużej skali i z niezwykłą dokładnością.

Dr Henryk Bartoszewicz

kierownik Oddziału Kartografii AGAD

Literatura:

- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku, wyd. II poprawione i uzupełnione, Warszawa-Pułtusk 2012;
- Bartoszewicz H., Wielka kartografia małych miast XVII-XIX wieku. Katalog wystawy, Warszawa-Pułtusk 2016;
- Buczek K., Dzieje kartografii polskiej od XV do XVII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963;
- Buczek K., Kartograf Stanisława Augusta. Życie i dzieła, [w:] Karol Perthées (1739-1815) kartograf Pierwszej Rzeczypospolitej i entomolog, Warszawa 2003, s. 21-134;
- Cartographica Poloniae 1570-1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich, oprac. U. Ehrensverd, Warszawa-Sztokholm 2008;
- Dybaś B., Strakowski (Strackowitz, Strakoffsky, Strakowitz) Jan (Hans) (ok. 1567-1642), murarz, budowniczy i fortyfikator gdański, w: Polski słownik biograficzny, t. 44, Warszawa-Kraków 2006, s. 176-177;

- Dybaś B., Strakowski (Strackowitz, Strakoffsky, Strakowitz) Jerzy (Georg, Georgius) (ok. 1614-1675), budowniczy i fortyfikator gdański, w: Polski słownik biograficzny, t. 44, Warszawa-Kraków 2006, s. 177-179;
- Gierszewski S., Wisła w w. dziejach Polski, Gdańsk 1982;
- Groth P., Cenniejsze zabytki kartograficzne w. XVI-XVIII znajdujące się w WAP w Gdańsku, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 4, 1958, z. 1, s. 373-374;
- Topatecki K., Walczak W., Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie, t. 1-2, Warszawa 2011;
- Pelczar M., Fryderyk Berndt mierniczy Gdańska przełomu XVI i XVII wieku. Libri Gedanenses 1970-1971, Warszawa-Poznań 1973;
- Piasecka J.E., Dzieje hydrografii polskiej do 1850 roku, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970;
- Pufendorf S., Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji, przetłumaczył, opracował, wstępem opatrzył W. Krawczuk, Warszawa 2013;
- Strzelecki K., Wisła na mapie Franciszka Floriana Czakiego z drugiej połowy XVIII wieku, „Słupskie Prace Geograficzne”, t. 5, 2008, s. 93-100;
- Szeliga J., Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982;
- Wisła w dokumencie archiwalnym, The Vistula in archival documentary. Katalog wystawy, Exhibition catalog, tekst i red. L. Potykanowicz-Suda, Gdańsk 2017.